

اسطوره نمادین شیر در عرفان مولوی، عطار و سنایی و انعکاس آن بر سکه‌های ایلخانی

چکیده

اساطیری مانند شیر در ادب پارسی و هنر اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته است. نقش شیر در ایران علاوه بر ارتباط نزدیکی که با هنر و ادبیات دارد، در نقوش تخت‌جمشید، درفش‌ها و نشان‌های رزمی و پهلوانی، نقاشی‌ها و نگارگری‌ها، دست‌بافته‌ها و نیز ادبیات فارسی به‌وفور دیده می‌شود. سخنوران فارسی نیز با الهام از ریشه‌های اساطیری شیر اشعار تأمل‌برانگیزی را آفریده‌اند. نقش اساطیری «شیر» در شعر فارسی باعث شده است که بعضی از تجلیات شیر، ریشه‌ی اساطیری بیابند. شیر در ایران مظهر میترا، خورشید، گرما، تابستان، پیروزی، نماد اهریمن، شجاعت، سلطنت، قدرت، نور، آتش، پیر در ادبیات عرفانی و حضرت امیرالمؤمنین (ع) نیز هست. در مجموع اندیشمندان و شعرا به این حیوان با نگاهی از سر احترام نگریسته‌اند و تقدس ویژه‌ای برای آن قائل شده‌اند. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در مقاله حاضر به بررسی کاربرد شیر در آثار سه شاعر گران‌قدر ایرانی، مولانا، سنایی و عطار پرداخته شده و ریشه‌های اساطیری آن بررسی گردیده است. همچنین این نماد در سکه‌های دوره ایلخانی مورد واکاوی قرار گرفته است.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین جایگاه شیر در اساطیر ایرانی و ادبیات فارسی.
۲. بررسی نماد شیر در سکه‌های دوره ایلخانی.

سؤالات پژوهش:

۱. آیا تجلی شیر در شعر فارسی ریشه و پایه اساطیری دارد؟
۲. نماد شیر در سکه‌های دوره ایلخانی چه جایگاهی داشت؟

کلیدواژه‌ها: اسطوره، نماد، عرفان، شیر.

مقدمه

شیر در ایران نماد مهر یا میترا بوده و برای آن اعتبار بسیاری قائل بوده‌اند. ایرانیان بر این باورند که مهر، خدای میادین جنگ و یاری‌کننده جنگجویان است. این حیوان سرچشمه الهام بسیاری از هنرمندان و شاعران بوده و در باور مردمان این مرزوبوم نماد شجاعت و جنگاوری، پیروزی و غرور، قدرت الهی و عرفانی، آتش و گرما، گیتی و مرگ قلمداد شده است. شیر علاوه بر این که نگهبان قصرها و گنجینه‌ها و دخمه‌ها بوده، در تزئینات تخت شاهان نیز به کار رفته و در نجوم و طالع‌بینی نیز از آن سخن‌ها رفته است. در دوران اسلامی لقب شیر بر ممدوحان شاعران نهاده شده و یکی از تشبیهات پرکاربرد ادب فارسی است. در متون عرفانی در بسیاری از موارد شیر را نماد قدرت خداوند و ولی مطلق دانسته‌اند؛ هرچند گاهی نماد نفس سرکش نیز قرار گرفته است. این حیوان علاوه بر اینکه در بسیاری مواقع لقب امیر مؤمنان است، نماد انسان‌های کاملی است که از درون مریدان خویش آگاه‌اند. در این مقاله نماد شیر در آثار مولوی و عطار و سنایی بررسی شده است.

نقش شیر در ایران ارتباطی نزدیک با هنر و اساطیر و ادبیات دارد. شیر در بسیاری از فرهنگ‌ها نماد قدرت است. شیر در ادبیات ایران جایگاه بسیار مهمی دارد و تقریباً در دیوان تمام شاعران نماد دلآوری و شجاعت و بلندنظری است. این حیوان در ادبیات عرفانی نماد پیر و قطب روحانی است که در ظاهر چون انسان‌های دیگر است، ولی در باطن قدرت الهی و آسمانی دارد. در ادبیات فارسی از این حیوان در اضافه‌های تشبیهی و استعاری بسیار بهره برده‌اند. شیر گاهی استعاره از عشق است و گاهی مرگ و گاهی نفس. در تمام این موارد قدرت بی‌مثال این جانور مدنظر بوده است. در ادامه به بعضی از تحقیقات درباب شیر اشاره می‌شود:

محمدزاده (۱۳۹۰) در مقاله «بازخوانی یک پرونده، داستان شیر و گاو» به بررسی این اساطیر پرداخته است. او باب اول کتاب کلیله و دمنه موسوم به «شیر و گاو» را کاویده است. به باور وی، خصوصیات اعتقادی کهنی بر این داستان حکم‌فرماست که روزگاری از باورداشته‌های اصلی اجداد ما بوده است و ذهن ما ناخودآگاه به آن سمت‌وسو کشیده می‌شود. به اعتقاد نویسنده مقاله، یکی از نکات بسیار بارز در آیین مهری، تعمیم و تشبیه موجودات زمینی به خورشید و درنهایت، به مهر یا میتراست. نمونه آشکار این جلوه، شیر است. یال این جانور به پرتوهای خورشید شباهت دارد. هم‌اکنون روست که شیر به‌عنوان سلطان جنگل در باورها جای گرفته است. درحقیقت، این برتری از ارتباط این حیوان با خورشید ناشی شده است.

سلطان کاشفی و هادوی‌نیا (۱۳۹۴) در مقاله «نگاهی به وجه اساطیری — آیینی شیر و گاو در دو نسخه از کلیله و دمنه»، به بررسی این اساطیر پرداخته است. نویسندگان مقاله «نگاهی به وجه اساطیری — آیینی شیر و گاو در دو نسخه از کلیله و دمنه»، به دنبال پاسخ به این سؤال هستند که اساطیر شیر و گاو در ایران باستان چه تأثیری بر نگاره‌های شیر و گاو در نسخه‌های کلیله و دمنه داشته‌اند. هدف از نگارش این مقاله، توجه به جایگاه ویژه این اساطیر در مصورسازی نسخ خطی کلیله و دمنه و تأثیر آن‌ها بر هنر نگارگری است. نازنین بهادری (۱۳۸۷) در مقاله «شیر عشق (جست‌وجویی درباره کلمه شیر در غزلیات مولانا)»، کاربردهای واژه «شیر» را در هزار غزل از غزلیات شمس بررسی کرده است. نویسنده شرح کوتاهی از هر غزل را با درنظر داشتن مفهوم کلی غزل و اشاره به ابیات دیگری که مفهوم واژه شیر را آشکارتر می‌کند، همراه کرده است تا تمامی کاربردهای مدنظر شاعر روشن شود. این مقاله درباره کاربردهای واژه شیر و چندگانگی معناهای این واژه است.

ایاز و موسوی سیرجانی (۱۳۹۷) در مقاله «تطبیق مفاهیم نمادین شیر در آثار حماسی، غنایی و عرفانی (با تکیه بر شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی و مثنوی مولانا)» به این نتیجه دست یافته‌اند که نام شیر در آثار مورد بررسی بسیار پرکاربرد است. کاربرد بسیار این حیوان به اهمیت و جایگاه مهم آن برمی‌گردد و به همین دلیل در شاهنامه نماد شاهان و پهلوانان واقع می‌شود و در آثار نظامی نماد بزرگان داستانی و در مثنوی نماد خدا و مردان راه طریقت.

به نظر نگارنده، موضوع «شیر در آثار مولوی و سنایی و عطار» نیازمند تفرصی دقیق و مفصل برای شناخت جایگاه آن در اساطیر و ادبیات ایرانی است؛ چون این حیوان نماد رسمی ایرانیان بوده و در اساطیر و ادبیات جایگاهی ویژه دارد. تاکنون پژوهش مستقلی درباره جایگاه این حیوان در آثار مولوی و سنایی و عطار به انجام نرسیده است و در تحقیقات موجود جای چنین تفرصی خالی است.

نتیجه‌گیری

در دید مردمان، شیر سلطان چارپایان بوده و هست. به همین دلیل نماد شاهان و پهلوانان واقع می‌شود. این حیوان در آثار شاعران نماد شخصیت‌های والامقام قرار می‌گیرد و جایگاه والای خود را حفظ می‌کند و سبب مردان طریقت قرار می‌گیرد. البته در برخی از متون فارسی تأکید بر همان جنبه حیوانی شیر شده است، ولی این مورد کمتر دیده می‌شود. در ادبیات فارسی شیر مظهر شجاعت و انسان شجاع است و به صورت تشبیه، استعاره و... استفاده شده است. این ویژگی برای شجاع‌ترین پهلوانان که در رأس آن‌ها علی بن ابی‌طالب (ع) است، به کار رفته است. شاعران و نویسندگان در دوره‌های مختلف، حیوانات را نماد شخصیت‌های متفاوت دانسته‌اند. در ادبیات آنچه باعث شکل‌گیری نقشی خاص برای هر جانور می‌شود، تخیل انسان و رفتارهای خاص منتسب به آن جانور است؛ برای مثال، از شیوه‌های خاص شاعران در نقل حکایات و آموزه‌های اخلاقی این است که شخصیت‌های داستان‌های آن‌ها در نقش‌های مثبت و منفی خود ثابت باقی نمی‌مانند، بلکه به مناسبت ایراد نکات و پیام‌های اخلاقی، شخصیت‌ها و نقش‌ها نیز تغییر می‌کنند.

هم شیر و هم گاو در فرهنگ ایرانی تقدس داشته و جدال آن دو همواره با پیروزی نهایی شیر همراه بوده است. نزاع شیر و گاو از اسطوره‌ها به ادبیات هم راه یافته است و در آثار هر سه شاعر مورد بررسی نمونه‌های فراوانی از تقابل آن دو دیده می‌شود. در آثار مولوی و سنایی و عطار نمونه‌های فراوانی ذکر شده است که در آن عشق یا عاشق به شیر تشبیه شده یا شیر کنایه از عاشق است و دلیل آن قدرت عشق است و اینکه از بلای عشق گریزی نیست. در ادبیات عرفانی شیر به صورت نماد اولیا، نفس، عشق، و مضامین دیگر به کار رفته است. آنچه بیش از هر چیز درباره این حیوان محل توجه است، قدرت و شجاعت و مناعت طبع اوست؛ چون هیچ حیوانی تاب مقاومت در برابر او را ندارد. غیر از صیدی که خود کرده باشد، نمی‌خورد و باقی آن را برای دیگر جانوران می‌گذارد. این حیوان به مظهر مفاهیم مختلف در زمینه تجربیات روحانی و بینش صوفیانه تبدیل شده است. حکایت‌های بسیاری درباره عارفان نقل شده است که در آن عارفان و اولیا با شیران ارتباط داشته و آن‌ها را در بند اطاعت خویش داشته‌اند. سنایی، عطار و مولوی همچون سایر عرفا، گاهی برای روشن‌تر کردن خصلت‌های نفس، آن را به جانور یا جانورانی مانند کرده‌اند و جانوری را نماد نفس اماره قرار داده‌اند. در این آثار، تکبر و خودبزرگ‌بینی علاوه بر اینکه به وجود این صفت در شیر اشاره دارد، به دلیل قدرت تخریب و نابودی انسان، به شیر تشبیه شده است. به نظر می‌رسد در سکه‌های دوره ایلخانی نیز همجواری مضامین اسلامی و نقش شیر بیانگر قدرت و تکیه بر مذهب است.

فهرست منابع و مآخذ:

- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۷۷). اسطوره بیان نمادین. تهران: سروش.
- الیاده، میرچا. (۱۳۸۲). اسطوره، رؤیا، راز. ترجمه منجم ر. چاپ سوم. تهران: علم.
- ایاز، حمید؛ موسوی سیرجانی، سهیلا. (۱۳۹۷). «تطبیق مفاهیم نمادین شیر در آثار حماسی، غنایی و عرفانی (با تکیه بر شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی و مثنوی مولانا)». پژوهشنامه ادب حماسی، ۱، ۳۵-۷۱.
- بختورتاش، نصرت‌الله. (۱۳۹۵). تاریخ پرچم ایران. تهران: بهجت.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۶۴). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی. تهران: علمی و فرهنگی.
- جایز، گرتروود. (۱۳۷۰). سمبل‌ها (بخش جانوران). ترجمه بقاپور م. تهران: مترجم.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۶۹). انسان و قرآن. چاپ دوم. تهران: سروش.
- دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۰). «شیر در فرهنگ و هنر ایران». نشریه هنرهای تجسمی، ش ۲.
- سنایی، مجدودبن‌آدم. (۱۳۲۹). حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. جمع و تصحیح: رضوی م. تهران: چاپخانه سپهر.
- سنایی، مجدودبن‌آدم. (۱۳۹۰). دیوان حکیم سنایی غزنوی. به قلم فروزانفر ب. به اهتمام بابایی پ. چاپ چهارم. تهران: نگاه.
- سلطان کاشفی، جلال‌الدین؛ هادوی‌نیا، عاصمه. (۱۳۹۴). «نگاهی به وجه اساطیری — آیینی شیر و گاو در دو نسخه از کلیله و دمنه». مجله جلوه هنر، ۱۴، ۱۷-۲۵.
- شرفی، محبوبه. (۱۳۹۵). «نظام ضرب سکه و مبادلات پولی در عصر ایلخانی». پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دور ۱۰، شماره ۱۹، ۱۴۴-۱۲۱.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). بیان. تهران: میترا.
- صادقی ارزنگانی، محمدمبین. (۱۳۸۸). انسان کامل از نگاه امام خمینی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی.
- طاهری، صدرالدین. (۱۳۹۱). «شیر در اندیشه ایرانی». نشریه هنرهای زیبا، ۴۹: ۸۳-۹۱.
- طوسی، محمد. (۱۳۸۲). عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات. به اهتمام ستوده م. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عبداللهی، منیژه. (۱۳۸۱). فرهنگ‌نامه جانوران در ادب پارسی. تهران: سروش.
- عطار، محمد. (۱۳۸۶) (الف). تذکره‌الاولیا. تصحیح استعلامی م. چاپ شانزدهم. تهران: زوار.
- (۱۳۸۶) (ب). دیوان عطار. تنظیم و نمونه‌خوانی منصور ج. چاپ ششم. تهران: نگاه.
- (۱۳۸۸) (الف). الهی‌نامه. مقدمه و تصحیح و تعلیقات شفیع کدکنی م. چاپ چهارم. تهران: سخن.
- (۱۳۸۸) (ب). مصیبت‌نامه. مقدمه و تصحیح و تعلیقات شفیع کدکنی م. چاپ پنجم. تهران: سخن.

- (۱۳۸۹). منطق الطیر. مقدمه و تصحیح و تعلیقات شفیعی کدکنی م. چاپ هشتم. تهران: سخن.
- قلی‌زاده، خسرو. (۱۳۸۷). فرهنگ اساطیر ایرانی بر پایه متون پهلوی. تهران: کتاب پارسه.
- (۱۳۹۲). دانشنامه اساطیری جانوران و اصطلاحات وابسته. چاپ اول. تهران: کتاب پارسه.
- کزازی، جلال‌الدین. (۱۳۸۸) (الف). مازهای راز: جستارهایی در شاهنامه. چاپ سوم. تهران: مرکز.
- (۱۳۸۸) (ب). از گونه‌ای دیگر: جستارهایی در فرهنگ و ادب ایران. چاپ سوم. تهران: مرکز.
- کسروی تبریزی، احمد. (۲۵۳۶). تاریخچه شیر و خورشید. تهران: چاپ رشدیه.
- کومون، فرانتس. (۱۳۸۶). دین مهری. ترجمه آجودانی ا. تهران: ثالث.
- مراغی، عبدالهادی. (۱۳۸۸). منافع‌الحيوان. به کوشش محمد روشن. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- مؤذن جامی، محمدمهدی. (۱۳۸۸). ادب پهلوانی. تهران: ققنوس.
- مشهوری، محمدمهدی. (۱۳۸۹). «تمثل عرفانی شیر در مثنوی معنوی». حافظ، ۷۵: ۴۸-۵۱.
- میرزاامینی، محمد، کاظم‌پور، داریوش. (۱۳۹۱). «نقش شیر در فرش ایرانی در مقایسه با آثار ادبی و عرفانی». مجله گلجام، ۲۲، ۷۲-۶۱.
- مهدی‌نژادی درزی، نسیم. (۱۳۹۷). «مطالعه نقوش سکه‌های دوره ایلخانی با رویکرد آیکونولوژی». همایش ملی جلوه‌های هنر ایرانی-اسلامی در فرهنگ، علوم و اسناد.
- مؤذن جامی م. (۱۳۸۸). ادب پهلوانی. چاپ اول. تهران: ققنوس.
- مولوی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹) (الف). دیوان کبیر، کلیات شمس تبریزی. توضیحات سبحانی ت ه. چاپ دوم. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- (۱۳۸۹) (ب). مثنوی معنوی. به اهتمام نامنی م و اسفندیاری ز، ج. چاپ اول. تهران: نامن.
- وراوینی، سعدالدین. (۱۳۲۶). مرزبان‌نامه. مصحح قزوینی. م. ع. تهران: کتابخانه صدر تهران.
- ورمازرن، مارتین. (۱۳۹۰). آیین میترا. چاپ هشتم. تهران: چشمه.
- هال، جیمز. (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه بهزادی ر. تهران: فرهنگ معاصر.
- هینلز، جان راسل. (۱۳۸۹). شناخت اساطیر ایران. ترجمه آموزگار ژ تفضلی ا. چاپ پانزدهم. تهران: چشمه.